

Pogány egyistenhit a Római Birodalomban

A görög-római antikvitást a *politeista*, több istenben hívő elképzelések jellemezték, habár az egyistenhit, illetve a világot mozgató egyetlenegy ősök lehetősége már a klasszikus görög filozófia forrásaiban is megjelent lehetséges világmagyarázatként, gondoljunk csak Arisztotelész „*mozdulatlan mozgatójára*”,¹ vagy Platón metafizikai írásaira és Démiurgosára.² A pogány *monoteista*, illetve *henoteista*³ elképzelések azonban mindössze a későókorban törtek ki a filozófia keretei közül, s váltak a mindennapi vallási gyakorlat és a császári reprezentáció részévé, a III. századi imperátorok például pénzeiken rendszerint *corona radiatával*, napistent utánzó sugárkoronával jelentek meg. Az Aurelianus, majd Julianus császárok reformjaiban kicsúcsosodó, a Napot valamiféle legfelsőbb istenséggént imádó rendszer kialakulásában természetesen nemcsak a görög filozófia Platónig visszavezethető hatásai, hanem a keleti misztériumvallások is szerepet játszottak a zsidó, illetve a keresztény elképzelésekkel együtt. Az *Egy Isten. Pogány monoteizmus a Római Birodalomban*⁴ című könyv egy három éven keresztül tartó kutatás összegzése, melyet az exeteri egyetemen folytattak 2004 és 2007 között *Stephen Mitchell* vezetésével és *Peter Van Nuffelen* közreműködésével. A kutatás csúcspontját és a könyv gerincét egy 2006 júliusában megrendezett exeteri konferencia előadásai adták, ahol több mint harminc előadás hangzott el az ókori pogány *monoteizmus* témájában, s könyvünk mellett egy másik munka⁵ is ennek a konferenciának köszönhetette a születését. Kutatástörténeti előzményként kell még

1. Aristot. Phys. 258b 10–12. – οὐ κινούμενον κινεῖ.

2. Plat. Tim. 28a. – δημιουργός: Kézműves teremtő isten, a világ hatóoka.

3. Átmenet a *politeizmus* és a *monoteizmus* között: egyetlenegy isten imádását és rítusainak gyakorlását jelenti azzal együtt, hogy több isten létét is elismeri.

4. One God. Pagan monotheism in the Roman Empire, Ed. Stephen Mitchell – Peter Van Nuffelen, Cambridge, 2010.

5. Monotheism between Christians and Pagans in Late Antiquity. Interdisciplinary Studies in Ancient Culture and Religion 12. Ed. Stephen Mitchell – Peter Van Nuffelen, Leuven, 2010.

megemlítenünk a *Pogány monoteizmus a késő-antikvitásban*⁶ című, 1999-ben kiadott munkát is.

A könyv bevezető része leszögezi, hogy a késő-római kor egyistenhitét a zsidó és keresztény vallásoktól eltekintve igyekszik vizsgálni, továbbá meghatározza azokat a kulcskérdéseket, amelyekre választ kíván majd adni. Mit nevezünk pogány *monoteizmus*nak és létezett-e egyáltalán? Hogy lehet ezt a kifejezést definiálni és miféle I. és IV. század közötti vallási változásokat lehet leírni általa? Meg lehet-e egyáltalán határozni a pogány kultikus tevékenységek *monoteista* aspektusait, és ha igen, akkor mik ezek? A kérdéseket összesen kilenc fejezetben elemzik más és más megközelítésben a témakör legelismertebb kutatói.

A könyvet a rövid bevezető után egy ugyancsak bevezetőnek szánt fejezet nyitja meg, melyet a két szerkesztő, Stephen Mitchell és Peter Van Nuffelen jegyez, majd következik a többi ókortörténész immár konkrét kérdésekre vonatkozó, önálló tudományos eredményeket közlő tanulmánya. Mitchell és Van Nuffelen az első tanulmányban a további fejezetek tematikájának és problematikáinak rövid, vázlatos bemutatását hajtja végre úgy, hogy hozzáfűzött saját gondolataikkal is kiegészítik az írásukat. A tanulmány kiter a pogány egyistenhit kutatástörténeti előzményeire, tárgyalja a vitás kérdéseket pro és kontra, valamint állást foglal a vallástörténetesek hipotéziseinek kérdéskörében. Érdeklődést felkeltő kezdetnek kiváló az első tanulmány.

A második fejezet Peter Van Nuffelen nevéhez kapcsolható. A szerző célja bebizonyítani a pogány *monoteizmus* létezését, ugyanakkor leszögezi, hogy nem keresztény, iszlám, vagy zsidó szempontok szerint számítottak bizonyos későókori vallási koncepciók *monoteistáknak*, s talán maga a *monoteizmus* szavunk sem teljesen jó terminus technicus a jelenség leírására, mert arról a modern vallások jutnak az emberek eszébe. A történész régen használt, illetve újonnan megalkotott, modern fogalmak bevezetését javasolja, hogy a pogány egyistenhitet megkülönböztessük a keresztények, az iszlám vallásúak és a zsidók elképzeléseitől: szerinte az *A. Chaniotis* által megfontolásra javasolt *megateizmus*, a *H. Versnel* által megalkotott *henoteizmus*, vagy az általa kigondolt *gyakorlati monoteizmus* kifejezések tudnák jól körülírni a későókori pogányok egyetlen istenséget imádó elképzeléseit. Van Nuffelen úgy vélekedik, hogy hibás megközelítése a témának a „Milyen istenekben hittek a pogány ókoriak?” kérdés, ugyanis a görög-római antikvitás kapcsán a vallást nem lehet mindössze a hiedelmekre szorítkozva vizsgálni, az imádott istenek által megkövetelt rítusok gyakorlása sokkal

6. Pagan Monotheism in Late Antiquity, Ed. Polymnia Athanassiadi – Michael Frede, Oxford, 1999.

fontosabbnak tűnt a korabeli emberek szemében, mint az olümposziak természetéről történő helyes gondolkodás. Egyetlen kiemelt istenség rituáléinak kizárólagos gyakorlása *monoteizmusnak* tekinthető a szerző szerint még akkor is, ha az összes olümposzi létezését elismerik a kultusz követői. A történész vitázik a *Pogány monoteizmus a későantikvitásban* című könyv végső konklúziójával, cáfolni próbálja, hogy a pogány egyistenhit mindössze a kereszténység terjedésére adott válaszreakció lenne, s nem is valódi *monoteizmusról*, hanem mindössze *monoteista* jellemzőkről volna szó. A fejezet alapos és világos koncepciójú, a konkrétumok (források, feliratok, ábrázolások) elemzése helyett azonban elsősorban vallásfilozófiai jellegű, ráadásul a szerző sokszor talán feltételezi a kérdéskör korábbi szakirodalmának részletes ismeretét is. A pogány *monoteizmus* létezéséről nem Peter Van Nuffelen írása győzött meg, inkább a későantikvitás *henoteista* vallási attitűdjét bizonyította a szerző, tehát valamiféle átmenetet a *monoteizmus* és a *politeizmus* között. A tanulmány elsősorban a gyakori kérdésfeltevések miatt értékes, a többi fejezet számára Van Nuffelen jelöli ki az utat.

A harmadik részt *John North* jegyzi, aki egy Francis Bacon idézettel nyitja tanulmányát, mely szerint a pogányok számára a vallási szembenállás ismeretlennek számított, hisz vallásaik lényege – ahogy azt az előző fejezet is kinyilvánítja – inkább a rítusok gyakorlása és a ceremóniák lebonyolítása volt, mintsem az állandó, megváltoztathatatlan hitelvek sulykolása. A történész felteszi a kérdést, hogy vajon az antikvitás végén, a kereszténység terjedésével párhuzamosan a dogmák jelentősége megnövekedett-e a pogány vallásokban és kialakultak-e valóban *monoteista* kultuszok. A szerző felvet számos problémát is a vallástörténeti kutatások kapcsán, Van Nuffelenhez hasonlóan helyteleníti, hogy az ókoriak hitének jellemzőit mai kifejezésekkel próbáljuk leírni: vallás, rítus, pogányság, többistenhit, egyistenhit... ezek mind-mind modern kifejezések! A rómaiak nem neveznék magukat North szerint többistenhitűnek, sőt a klasszikus ókori szerzők (például Cicero) között általánosnak számított az a vélemény, hogy a sok istenről úgy beszéltek, mintha egységet alkotnának, a természet egészét pedig sokszor – *panteista* módon – a Teremtővel azonosították.⁷ Az írott ókori forrásokban tehát megjelentek bizonyos *monoteista* tendenciák, de a kultuszok cselekményében soha, még az ismeretlen istenséget is félreérthetetlen, *politeizmusra* utaló formulával *invokálták*: „*sive deus, sive dea in cuius tutela hic lucus locusque est*”.⁸ North alapján ezekkel a klasszikus görög-római elképzelésekkel szemben három alapvető változás következett be az i. e. I.

7. Cic. Div. 2.148–149.

8. „Akár isten, akár istennő, akinek a védelme alatt ez a liget és hely áll.”

(Cicero kora) és az i. sz. V. század (Szent Ágoston kora) között a klasszikus pogány vallásban: megváltozott a rítus és a hiedelemvilág, megváltoztak a vallásos egyének csoportok irányában megkövetelt kötelezettségei, illetve megváltozott az alapvető világnézet is. A szerző végül a kései antikvitás kultikus tevékenységeiben bekövetkező változásokat és új elemeket vizsgálja, bár elsősorban a *henoteista* tendenciákat domborítja ki, egyértelmű, vitathatatlan bizonyítékot nem szolgáltat az ókori rómaiak *monoteista* rituáléira.

A negyedik fejezet talán az egyik legjobb és legszórakoztatóbb a könyvben, a minőséget *Michael Frede* neve garantálja. A 2007-ben elhunyt filozófia- és vallástörténész az ókori pogány egyistenhit talán legelismertebb kutatója volt, nevéhez köthető a *Pogány monoteizmus a késő-antikvitásban* című könyv is, amit *Polymnia Athanassiadival* társszerkesztett. Tanulmányában a szerző *Martin Nilsson*nal vitatkozik, aki a *Görög vallás története*⁹ című munkájában azt állította, hogy nem létezik pogány egyistenhit, mindössze *monoteista* tendenciák. Az 1660-ban megalkotott,¹⁰ azonban mindössze 1750 körül használni kezdett „*monoteizmus*” szó vizsgálata után Frede három ókori filozófus istenhitét mutatja be: a Sókratés-tanítvány Antisthenését, az i. e. III. századi sztoikusét, Chrysipposét, valamint a híres II. századi gyógyítóét, Galénosét. Antisthenés *Physicus* című munkájában azt írja, hogy megegyezés, általános vélekedés szerint ugyan több istenség létezik, de természetileg csak egy. Az emberek mindössze az ősi szokások miatt követik a sok istent, illetve mivel a hivatalviseléshez is elengedhetetlen volt az összes olümposzi halhatatlan formális elismerése. Utóbbit Aristotelés is megerősíti egyébként.¹¹ Antisthenés szerint ráadásul az egyetlen Isten nem *antropomorf*, nem emberi külsejű, hiszen az egész világot kormányoznia kell, nemcsak a földi területeket. Ez az elképzelés megegyezik a zsidók és keresztények klasszikus *monoteista* hitével. A sztoikus Chrysippos rendszerint többes számban beszél az istenekről, azonban megkülönbözteti a mindenható, mindentudó istenséget a másodrendű, alacsonyabb rangú, nem halhatatlan istenektől, akiket az égbolt különböző égitesteivel (a Nappal, a Holddal, a csillagokkal, a bolygókkal) azonosít. Az ókori filozófust periodikus felfogás jellemzi, a világ szerinte tűzből keletkezik, majd tűzvész fogja elemészteni az alacsonyabb rangú istenségekkel együtt, lennie kell azonban egy olyan ősoznak, ami túléli a teljes pusztulást, hogy újra teremtdőjön aztán a világ. A tüzet is egy intelligenciának kell vezérelnie, ez pedig csakis egy mindenható istenség lehet. Galénos ugyancsak általánosságban több is-

9. Martin P. Nilsson: *Geschichte der griechischen Religion*, München, 1962.

10. Henry More: *An Explanation of the Grand Mystery of Godliness*, London, 1660.

11. Aristot. *Ath. Pol.* 55.15–17.

tenségről ír, gyakran emlegeti a gyógyítás görög-római istenét, Asklépiost. *Démiurgos-himnuszában* azonban egy mindenható Istenről, Démiurgosról értekezik, akit mellesteg Mózes Istenének nevez, ám arra nem tud válaszolni, hogy van-e teste ennek a halhatatlannak, illetve ha igen, akkor az hol található. Galénos szerint Asklépios bár tud gyógyítani, a gyógyítás képessége Démiurgostól származik, s a világ egészét is Démiurgos teremti, bár az apróbb részletek megalkotásában már besegítenek neki a kisebb istenek. Bizonyos nézetek szerint Galénosnál Démiurgos egyenlő Asklépiossal, de ez az elképzelés nem bizonyított. Frede példái kiválóak, Antisthenés és Chrysippos is egyértelműen monoteista elképzeléseket vall, talán egyedül Galénos istenképének kapcsán lehetne vitázni a tanulmány szerzőjével, én őt inkább *henoteistának* gondolom, aki elismeri a pogány pantheon egészét, csak épp egy istenséget – talán zsidó hatásra – kiemelten tisztel.

Az ötödik fejezet az előzőhöz hasonlóan magas színvonalú, *Alfons Fürst* a pogányok és keresztények közötti vitákról írt tanulmányt. Azt vizsgálja a szerző, hogy miben különböznek az egyistenhívő *neoplatonisták*, illetve az egyistenhívő Krisztus-követők vallásos elképzelései a késő ókorban. Részletesen két vitát tárgyal az ókortörténész, az egyik az V. századi *neoplatonisták* és Szent Ágoston között zajlott, a másik pedig Celsus és Órigenés között. Szent Ágoston az *Isten városáról* című munkájában felveti, hogy amikor a pogány *platonisták* az egyetlen mindenható istenség (Démiurgos) alatti alsóbb istenekről beszélnek, akkor valójában a keresztény világkép démonait és angyalait emlegetik. Ez a felfogás nem is volna olyan borzasztó és tarthatatlan az egyházatya szerint, a *platonisták* vallási gyakorlata, a pogány rituálé azonban elfogadhatatlan: szertartásokat, ünnepségeket nem lehet démonoknak szervezni! A *platonisták* Szent Ágoston alapján a legveszélyesebb pogányok, mivel álláspontjuk közelebb a kereszténységhez, elfogadják például az egyetlen mindenható Isten létezését. A pogány Celsus és a *gnosztikus* keresztény Órigenés is hitt egy mindenható isteni erőben, a vita közöttük más természetű volt, mint az előbb tárgyalt V. századi kérdéskör. Celsus szerint a keresztények támadják a fennálló társadalmi rendet, ráadásul pontos céljuk ismeretlen és titkos, valamint a saját kultuszukat tartják egyedül üdvöztetőnek, szemben a korszak sokszínű, befogadó vallási légkörével. A klasszikus műveltséggel is felvértezett Órigenés Hérodotoszokkal ellenérvel. Már a történetírás atyja szerint is léteztek ugyanis vállalhatatlan pogány kultuszok, mint amilyen az anyjukat feláldozó szkítáké, vagy az édesanyjukkal és lányukkal házasodó perzsáké. A keresztény egyházatya szerint a Mediterráneum görög-római kultuszai között is sok az istentelen, példaként az idegenek Artemisnek, valamint a gyerekek Kronos-

nak történő feláldozását említi, majd Celsus erkölcsi relativizmusát bírálja. Isten mindenkitől ugyanazt várja el, nem változhat birodalmanként, vagy provinciánként az erkölcs, választani kell a lélek tisztasága érdekében a jó és a rossz között: minden népnek ugyanabban az egyetlenegy isteni törvényben kell egyesülnie, a cél érdekében pedig az egyén a társadalmi renddel is szembeállhat. Természetesen ez a kizárólagosságra törekvő „*etikai monoteizmus*” nem tetszett a császárkultuszok korában sem Celsusnak, sem pedig a többi pogány rómainak. Fürst fejezete kiválóan bizonyítja az ókori pogányok *monoteizmusát*, ráadásul a viták bemutatása érdekfeszítő és lebilincselő.

A hatodik részben *Christoph Marksches* vallásfilozófiai fejtegetésekbe és epigráfiai elemzésekbe fog bele. A szerző *Jan Assmann* bizonyos gondolatait tárgyalja a *monoteizmussal* kapcsolatban, melyek szerint az egyistenhit megköveteli, hogy igaz és hamis közül válasszon az ember, ráadásul nem csupán a jó kiválasztását, hanem a rossz elítélését is elvárja, tehát alapvetően intoleráns és kizárólagosságra törekvő felfogás jellemzi. Nem egy istenség és több istenség között kell választani, hanem az egyetlen igaz Isten és a rossz, fals istenek között. Marksches ezután a *heis theos*¹² feliratok vizsgálatába kezd bele, s arra a következtetésre jut, hogy általában azok használták ezt a formulát például a házaikon, akiknek a vallása eltért a környéken legtöbbször által követett hitrendszerétől. Ahol tehát sok keresztény élt, ott a zsidók, vagy a pogányok használták a formulát, ahol sok zsidó, ott pedig a keresztények, vagy a pogányok, emiatt aztán a *heis theos* kifejezés nem kapcsolható össze egyértelműen a pogány egyistenhitű elképzelésekkel, bár sok 361 és 363 közé datálható egy istennek állított mérföldkő maradt fenn, Julianus császár tehát kizárólag a keresztények ellen használta a kifejezést. A fejezet rendkívül rövid, az amúgy csak néhány soros modern politikai kitérőket én elhagytam volna a tanulmányból, felmerül például, hogy a *monoteizmust* a XX. századi diktatúrákhoz lehetne hasonlítani, holott a többi fejezet is leszögezte, hogy jelenkori terminus technicusokat nem szerencsés használni az ókor értelmezésében. Ezekhez a felvetésekhez azért Marksches is némileg szkeptikusan viszonyul, ami a tanulmánya javára írandó. Hiányolom a képeket és a feliratok közléseit, viszonylag sok *heis theos* epigráfiai emléket tárgyal a szerző, de egyiket sem látjuk, amit a hátralévő részek nagy hibájának is tartok.

A hetedik fejezet Angelos Chaniotis nevéhez köthető, aki a *megateizmus*¹³ kifejezést javasolja a pogány egyistenhit leírására, szerinte a szó a

12. εις Θεός – „egy Isten”

13. μέγας Θεός – „nagy Isten”

henoteizmusnál jobban írja le az egyetlenegy nagy istenség kiemelt imádásának későókori jelenségét. A *megateisták* által tisztelt halhatatlan viszszevezethető az *orphikusok* istenképére: egy önmagától született, tűzzel kapcsolatban lévő és tüzes trónon ülő, láthatatlan, de mindent látó és sok alacsonyabb rendű entitással (angyalokkal, démonokkal) körülvelt Mindenhatóval van dolgunk. A későókori delphoi jóslatok is őt említik, Apollón csak a nagy Isten hívívője, ezért is maradt fenn annyi jósdához címzett „Kiben higgyünk?” kérdés ebből az időszakból. Chaniotis ezután a *Theos Hysistos*¹⁴ és a *Thea Hysisté*¹⁵ feliratokat veszi sorra, a fejezet csúcspontja pedig egy II-III. századi, kerkyrai felirat elemzése. Az érdekes szöveg a következőképp fordítható magyarra: „*Sok démon ül az Olymposon, de az ő istenük a nagy Atya, aki parancsol a világnak és parancsol a Holdnak is, hogy kövesse az éjszakát, valamint a Titánnak (Héliosnak, a Napnak), hogy kövesse a nappali világosságot.*” Számos felirat az olymposi tizenkettőt az istenek szenátusának nevezi, míg a mindenható legnagyobb Istent császárként azonosítja. Chaniotis fejezete nagyon sok példát hoz a *megas theos*, a *heis theos* és a *Theos Hysistos* feliratokra, a példák sokasága pedig izgalmassá teszi ezt a részt. Némi hiányérzete azonban lehet az olvasónak, mivel egyetlenegy képet sem mellékel a könyv a feliratokról.

A nyolcadik részt *Nicole Belayche* jegyzi, ő is a pogány egyistenhíthez köthető epigráfiai emlékeket elemzi Chaniotishoz hasonlóan, de ő már az amuletteket, gemmákat is sorra veszi a nyilvános feliratok és a történeti források mellett, végkövetkeztetése pedig kicsit meglepő: mindössze pogány *henoteizmus* létezik, *monoteizmus* nem. A fejezet egyik érdekes bekezdése egy Lukianos-idézettel foglalkozik: „*Néhányan elvetik az összeset, s az univerzum egésze felett az egyetlen Nagy Isten uralmát fogadják el... de mások kevésbé mohón biztosítanak minket, hogy sokan vannak. Ők osztályokba sorolják őket, egyet az első istennek neveznek, majd kijelölik a második, harmadik helyet a többi istenségnek.*” A klasszikus *politeizmus* tehát már a II. században sem létezik, csak *monoteista* és *henoteista* elképzelések élnek. A fejezet másik izgalmas témája, amikor a szerző Cicero fejtegetéseit idézi, Marcus Tullius ugyanis a napisten, Sol, illetve a latin *solus*, egyedüli melléknév között von párhuzamot, s mindezt bizonyítéknak is tekinti a mindenható, legmagasabb, egyetlen Isten létezésére. Az úgynevezett párizsi papirusz elemzése szintén olvasmányos, a szöveg két istenségről beszél, s a zoroasztrianusokhoz, vagy a manicheusokhoz hasonlóan dualista elképzelés bontakozik ki belőle. A nagy istenséget Sarousinnak nevezi, aki mellette

14. Θεός ὑψιστος – „a legfelsőbb Isten”

15. A legfelsőbb Istennő

létezik még Zeus Sarapis is, aki viszont mindössze egy *agathón daimónion*, a teremő istenségnél alacsonyabb hatalmú jó démon. Belayche leírja, hogy Vespasianus óta számos császárt keleten a *heis theos* szóösszetétellel illettek, az utolsó pogány imperátor esetében különösen gyakori volt ez a formula: „*Heis theos, nika Iuliane*”.¹⁶ A későókorban a keresztényekkel szemben használhatták ezt a kifejezést mintegy megkülönböztetésként, pogány jelmondatként. Belayche végkövetkeztetése a fejezet végén kicsit meglepő (nincs pogány *monoteizmus*), emellett a fejezet mindössze egyetlenegy képet tartalmaz, méghozzá azt, ami a könyv borítóján is szerepel. Összességében viszont talán a legtöbb információt tartalmazó fejezet a nyolcadik.

Az utolsó, kilencedik rész *Theos Hypsistos* kultuszáról szól és Stephen Mitchell az eddigi kutatásait egészíti ki újabb feliratokkal. A szerző korábbi, 1999-es tanulmányában közel 300 *hypsistos* feliratot publikált az i. e. II. és az i. sz. IV. század közötti időszakból: *Theos Hypsistos*ról 180 felirat, *Zeus Hypsistos*ról 88 felirat, *Hypsistos*ról pedig 24 felirat maradt az utókorra az ezredfordulói. Újabb leletek kerültek azonban elő, így már összességében 375 *Theos Hypsistos* feliratnál járunk. A leghatalmasabb Isten kultusza nem tért el sokban a *politeista* istenségektől, azonban néhány furcsaság és különbözöség megfigyelhető: nincs állatáldozat, gyakori az isten felfegyverzett lovasként történő ábrázolása, általában névtelen a halhatatlan, továbbá kultuszában a tűz és a fény fontos szerepet játszott. Nazianzosi Gergely *hypsistariánusokról* számol be egyik írásában, s leírja róluk, hogy mindenhatónak gondolják istenüket, a szombatot ünneplik, tüzet és fényt imádnak, viszont sohasem metélik körül magukat. További érdekesség, hogy a *Septuagintában* a zsidó Isten *Theos Hypsistos*hoz hasonló vonásokkal bír. A fejezet végén a szerző felsorolja az összes új, még publikálatlan feliratokat, s a régi, már egyszer közölt feliratok helyére is utal. Mitchell elkötelezett a pogány *monoteizmus* létezése mellett, minden egyes sorával igazolni próbálja, hogy nem csupán *henoteizmusról*, hanem valódi későrómai egyistenhitről van szó a *hypsistariánus* kultusz esetében.

A könyvet 22 oldalas, minden igényt kielégítő bibliográfia, majd név- és fogalomjegyzék zárja le. Elmondható, hogy a munka alapvető fontosságú a késő ókor pogány vallási elképzeléseinek tanulmányozásához, s kiemelkedő minőségű tanulmányokat vonultat fel, amelyek sok rokontudomány (filozófia, nyelvészet, epigráfia) szemszögéből járják körbe a kérdskört. Két negatívumot tudok csak említeni a könyvvel kapcsolatban, egyrészt a képek hiányát, amelyek a feliratokat és istenábrázolásokat elemző részeknél pedig kívánatosak lennének, másrészt pedig a tényt, hogy sok szerző a

16. „Egy Isten, győzz Julianus!”

korábbi viták és tudományos eredmények információit ismertként kezeli, s nem részletezi őket kellőképp. A munka célja a pogány *monoteizmus* létezésének bizonyítása, de dicsérendő, hogy az ellenvélemények, a későrómai kor hitét mindössze egyfajta speciális, *monoteista* tendenciákat tartalmazó *politeizmusnak* tartó történészek írásai is a könyv részét képezik. Engem a negyedik és az ötödik fejezetek, Michael Frede és Alfons Füst tanulmányai győztek meg leginkább az alapkoncepció tarthatóságáról. A könyv azért is hasznos, mert rámutat azokra a pogány vallási tendenciákra és filozófiai alapokra, amelyek a napjainkat meghatározó keresztény európai világkép kialakulásához vezettek.

Stephen Mitchell – Peter Van Nuffelen (szerk.): One God. Pagan monotheism in the Roman Empire (Egy Isten. Pogány egyistenhit a Római Birodalomban), Cambridge: Cambridge University Press, 2010. 11 + 239 o.

Sólyom Márk